

Rapportdel 1.

Kartläggning av utbildning i sex och samlevnad vid lärarutbildningarna i Sverige 2008

-översikt över befintliga kurser och moment inom sex- och samlevnadsundervisning i lärarutbildningar

Bengtsdotter Katz, Viktoria & Wallin, Anita, Institutionen för pedagogik och didaktik Göteborgs universitet, 2009.

Den obligatoriska sex- och samlevnadsundervisningen som infördes i svenskt skolväsende 1956 förbereddes genom att SÖ gav ut lärarhandledningar till skolorna och i lärarutbildningen infördes momentet i biologiämnet. I läroplanerna LPO 94, och LPF 94 är sex och samlevnad något som ligger under rektors ansvar. Ämnet finns med i kursplanen för biologi i grundskolan men syftet är uttryckligen att undervisningen skall vara ämnesövergripande. Hur förbereds då blivande lärare för detta uppdrag? Var kan en student som vill få kunskap om sex- och samlevnadsundervisning finna kurser som lever upp till förväntningarna? I kartläggningen som följer har vi tagit reda på vad studenten har att ta ställning till när hon ska välja kurser inom specialiseringar och inriktningar på samtliga lärarutbildningar i landet.

Den 1 juli 2001 startade en ny lärarutbildning i Sverige¹. I och med reformen ersattes tidigare lärarexamina med en gemensam examen för alla lärare, oavsett inriktning på ålder eller kunskapsområde. Lärarutbildningen består idag av tre olika delar: Allmänna utbildningsområdet (AUO) 90 hp, valbara inriktningar omfattande 60 hp och specialiseringar med varierande antal högskolepoäng. Kunskap om undervisning i sex och samlevnad är ett möjligt innehåll i alla tre delar av lärarutbildningen och ett moment som alla lärarkategorier behöver ha kompetens inom för att uppfylla intentionen i LPO 94. När den förnyade lärarutbildningen hade pågått i tre år genomförde RFSU år 2004 en kartläggning² av förekomsten av sex och samlevnad i olika kurser på samtliga Sveriges lärosäten med lärarutbildning. Undersökningen byggde till stor del på intervjuer med företrädare för de olika lärosätena och RFSU påpekar att det inte rör sig om någon komplett information, utan om en generell översikt med specificerade kommentarer.

Resultatet av RFSU:s undersökning var nedslående då det visade sig finnas få kurser inom lärarutbildningen som erbjöd moment av sex och samlevnad. I undersökningen hade lärarutbildningarna i Borås, Dalarna, Gävle, Stockholm, Malmö, Mälardalen, Umeå och Uppsala valbara kurser inom lärarprogrammet, så kallade specialiseringar, i Linköping erbjöds en fristående kurs utanför lärarprogrammet. RFSU följde processen i tillkomsten av kurserna och frågade representanter för lärarutbildningarna om vad lärarutbildningarna behöver för att kunna genomföra sex- och samlevnadsundervisning.

Vi har med stort intresse tagit del av RFSU:s kartläggning från år 2004 och ansåg att en uppdatering skulle kunna ge oss underlag för den kurs inom lärarutbildningen och det forskningsbaserade undervisningsmaterial för ungdomsskolans undervisning i sex och samlevnad som vårt projekt ska utmynna i.

---

¹ Regeringens proposition 1999/2000:135, En förnyad lärarutbildning

² RFSU kartläggning 2004

Ett syfte är alltså att få en uppfattning om vilka lärosäten som har kompetens inom området genom att inventera och analysera lärandemål och innehållsbeskrivningar i kursplaner samt litteraturlistor i kurser inom olika delar av lärarutbildningarna, alltså såväl AUO, inriktningar som specialiseringar. Vår kartläggning visar alltså inte vad som faktiskt sker inom olika kurser på olika lärosäten, utan analysen avser de kursplaner som studenten har att ta ställning till när hon söker en kurs. Kartläggningen kan komma att ligga till grund för det nationella nätverk som vi hoppas kunna starta inom projektet.

Definition och avgränsning

En central fråga är hur ”sex och samlevnad” ska definieras. När kan man säga att en kurs innehåller moment av sex och samlevnad?

Vi hade från början tänkt använda Nationella kvalitetsgranskningars³ definition men fann att den definitionen är för vid. Sex och samlevnad kan tunnast ut till att handla om enbart kommunikation, kulturmöten eller genusaspekter. I vår kartläggning har vi valt att göra följande avgränsning: ordet sexualitet eller sex måste explicit vara uttryckt i kursplan eller i litteraturlista för att räknas som ett moment av sex och samlevnad i kursen. Implicit kan till exempel undervisning om genus eller livskunskap innefatta moment av sex och samlevnad men kommer inte med i vår kartläggning om inte sex eller sexualitet nämns explicit.

Det går att beskriva vår avgränsning i termer av centrum och periferi. Om sex och samlevnad är i centrum i en specialisering så kommer momenten, kommunikation, genus och kulturmöten att bli relaterat till sex- och samlevnadsfrågor. Om sex och samlevnad däremot är en del av ett innehåll i en inriktning som till exempel humanbiologi eller samhällskunskap så hamnar momentet i periferin till kärnan som är biologi eller samhällskunskap. I allmänna utbildningsområdet blir momentet sex och samlevnad ännu mer perifert, kanske som en aspekt av genus eller kulturmöten.

Metod

För att skapa en helhetsbild av sex- och samlevnadsundervisningen på lärarutbildningarna i landet skickade vi en webbaserad enkät (se bilaga 1) till de 27 lärosäten som anges på Högskoleverkets hemsida. Enkäten skickades ut i juni 2008 med påminnelser i augusti och september. Det var trögt att få in svar på enkäten. Den viktigaste orsaken till dröjsmålen var att det är svårt att identifiera den person som har översikt och kunskap om innehållet i hela lärarutbildningen på lärosätet. Kunskapen är ofta splittrad och fragmenterad, de flesta kan sitt område men inte helheten. Vi stötte på precis samma problem som beskrivs i RFSU:s rapport⁴. Nästa steg blev att via telefonsamtal nå de lärosäten som inte svarat. I några fall där det inte fanns någon undervisning kring sex och samlevnad togs svaret emot muntligt. Till sist lyckades vi få in svar från samtliga 27 lärosäten med lärarutbildning. Vårt mål var alltså att få en så heltäckande bild som möjligt. RFSU anordnade också ett möte mellan lärosäten med ett större innehåll rörande sex och samlevnad där en fördjupad kunskap inhämtades. Vår kontakt med lärosätena begränsar sig till enkätsvar samt muntlig uppföljning för att få kompletterande information, t.ex. gällande var kursplanerna är publicerade. Trots alla ansträngningar vill vi ändå reservera oss för att det kan vara så att någon kurs på något lärosäte inte finns med i vår kartläggning.

Vid muntlig kontakt med högskolorna framkom att Gotland samkör med Stockholms universitet, därför redovisas inte Gotland separat i tabellen. Linköpings universitet hänvisade när det gäller innehåll i inriktning till campus Norrköping men vad gäller specialisering till

³ Skolverket. (1999). Nationella kvalitetsgranskningar

⁴ Kartläggning av Sex- och samlevnadsundervisningen på Sveriges lärarutbildningar, RFSU 2004, s 2.

Linköpings universitet. Linköping och Norrköping redovisas på samma rad i sammanställningen.

I enkäten frågade vi om det finns något moment i sex och samlevnad inom allmänna utbildningsområdet, inom någon inriktning eller någon specialisering (valbar för alla studenter). Kursplaner och litteraturlistor för aktuella kurser samlades in och ligger till grund för denna kartläggning. I enkäten frågade vi också om det finns examensarbeten eller forskning inom sex- och samlevnad, men svaren var splittrade och vi valde att inte göra någon sammanställning utan hänvisar till den del av vår rapport som kommer att redovisa studenters examensarbeten. Den litteratur som används vid lärarutbildningar redovisas i bilaga 2, där Dalarna redovisas för sig eftersom litteraturlistaan för de kurser som ges är så omfattande.

I den enkät som vi skickade till samtliga lärarutbildningar frågade vi alltså om moment i sex och samlevnad ingick i några kurser. Vi lämnade dock tolkningen öppen, varför flera lärosäten gjorde sin egen tolkning av begreppet och angav kurser som innehåller moment närliggande sex och samlevnad. Några lärosäten påpekade också problemet med otydligheten rörande hur sex och samlevnad definieras. Det är därför så att lärosäten har angivit kurser i sitt enkätsvar men vid vår läsning av kursplan och analys av lärandemål, kursinnehåll och litteraturlistor hittade vi ingenting som tyder på att dessa kurser behandlar sex och samlevnad, enligt vår definition, men väl exempelvis genusaspekter. I sådana fall finns kursen inte representerad i resultatdelen av kartläggningen. Arbetet med kartläggningen genomfördes så att de lärosäten som hade moment av sex och samlevnad i kursmål, innehållsbeskrivning eller litteraturlista sammanställdes i tabeller. I tabellerna redovisas kurskoder för aktuella kurser, vilket gör det möjligt att söka kurserna via lärosätenas hemsidor.

Nedan kommer de tre olika kursstyperna inom lärarutbildningen AUO, inriktning eller specialisering att redovisas var för sig. I slutet av kapitlet sammanställs resultatet i en gemensam tabell som till vissa delar kan jämföras med RFSU:s kartläggning från år 2004.

Allmänna utbildningsområdet

Allmänna utbildningsområdet (AUO)⁵ är ett gemensamt kunskapsområde för alla som ska bli lärare, oavsett vilken ålder eller inriktning studenten har valt. I propositionen⁶ skrivs flera för lärare centrala områden fram men ingenting nämns om sex och samlevnad. Eftersom alla lärarstudenter vid ett lärosäte läser AUO får innehållet ett starkt genomslag, även om en del lärarutbildningar har olika valbara ingångar och därmed olika obligatoriska kurser inom AUO för olika inriktningar.

Vid analysen av svaren från lärosäten framträdde fem av 27 lärosäten med något innehåll av sex och samlevnad inom AUO, se tabell 5.1.

Tabell 5.1. Sammanställning av sex och samlevnad i AUO

Lärosäte	AUO	Kurs	Anmärkning
Växjö universitet	ja	GA9442	Ett moment ca 3 hp, VFU ingår med 1,5 hp.
Högskolan i Gävle	ja	HLL01B	Lärandemål
Karlstad universitet	ja	LPGAL3	Lärandemål
Högskolan Borås	något	LLD01B	Litteraturreferens

⁵ Det föreskrivna innehållet går att läsa i Regeringens proposition 1999/2000:135, En förnyad lärarutbildning

⁶ Regeringens proposition 1999/2000:135, En förnyad lärarutbildning

Uppsala universitet	något	4UK001	Litteraturreferens
---------------------	-------	--------	--------------------

Växjö universitet är den enda lärarutbildning i landet som tar ett brett didaktiskt grepp om sex- och samlevnadsundervisning. Ett av lärandemålen är: ”Studenten ska kunna redogöra för hur arbete med frågor som rör sex och samlevnad i skolan kan planeras och problematiseras med grund i skolans styrdokument”. Kursen omfattar 1,5 hp VFU som fokuserar hur hållbar utveckling samt sex och samlevnad framskrivs i förskolan/fritidshemmets/skolans styrdokument och dessutom hur förskolan/fritidshemmet arbetar med detta alternativt hur skolans undervisning har utformats. I litteraturlistan finns fem titlar knutna till sex- och samlevnadsundervisning. I enkäten kommenterar Växjö att inslaget av sex och samlevnad inte hade kunnat gå att genomföra med så hög kvalitet och med de perspektiv som ingår, om inte en tidigare kurs i AUO hade behandlat genus, klass och etnicitet. Den kursen utgör en grund för resonemangen i denna kurs.

Vid högskolan i Gävle finns ett lärandemål i en kurs inom AUO där studenten efter kursen förväntas ”kunna identifiera och beskriva genus-, sexualitets-, klass- och etnicitetskritiska perspektiv i förhållande till individers och grupper villkor i samhälle och skola”, innehållsbeskrivningen följer upp målet och i litteraturlistan finns två titlar som kan kopplas till lärandemålet.

På andra lärosäten kan det finnas tangerande områden, som till exempel i Karlstad där en obligatorisk kurs har följande lärandemål: ”att studenten efter genomgången kurs ska ha tillägnat sig kunskap om och förståelse för ”hur samhällets kulturella mångfald utifrån kön, etnisk och social bakgrund samt sexuell läggning påverkar skolan och lärarens uppdrag”. Kursen läses av samliga lärarstudenter.

I Borås finns en liknande formulering i en obligatorisk kurs för alla lärarstudenter med en litteraturreferens rörande sex och samlevnad där ett av lärandemålen föreskriver att studenten ska kunna ”redogöra för betydelsen av klass, kön och etnicitet i undervisningssituationer och vid val av stoff” men det lärandemålet rör snarare genus än sexualitet.

Lärarutbildningen i Uppsala har litteratur som rör sex- och samlevnad i en kurs inom AUO men däremot ingenting i lärandemål eller innehållsbeskrivning, de är därför med i sammanställningen med beteckningen ”något”.

Det är endast Växjö universitet som har moment av sex och samlevnad i AUO, medan de fyra andra lärosätena ovan har innehållet som en mer perifer del.

Inriktningar

Det finns en mängd olika inriktningar vid de olika lärarutbildningarna, totalt flera hundra, det är alltså en svårgenomtränglig djungel av kurser. Kurser beskrivs i en kursplan innehållande lärandemål, innehållsbeskrivning samt en litteraturlista. I tabell 5.2 framgår vilka lärosäten som har lärarutbildningar med inriktningar som skriver fram sex och samlevnad i kursplanens olika delar. Det är inte självklart vilka kurser som kan anses innehålla moment inom sex och samlevnad. Det finns alltid gränsfall, i vår undersökning är Örebro och Göteborg sådana exempel. I svaret anger lärosätena att momentet ingår i en delkurs i samhällskunskap respektive religion, men vid vår läsning av kursplanerna fanns endast avtryck i form av en titel i litteraturlistorna. Enligt vår definition är det ett alltför svagt avtryck för att platsa som ett ja i tabellen, men eftersom titlarna så nära anknyter till sex och sexualitet betecknas de med ”något” i tabell 5.2.

Tabell 5.2. Sammanställning av sex och samlevnad i inriktningar

Lärosäte	Inriktning			Kurs	Anmärkning
	mål	innehåll	litt		
Malmö högskola	ja	ja	ja	NM106F NV610T RL110G	
Högskolan Halmstad	ja	ja	ja	BI1003	VFU ingår i kursen
Södertörns högskola	nej	ja	ja	1120ÖV	VFU ingår med 1,5 hp
Högskolan Borås	nej	ja	ja	LKK501	Ett av elva innehållsteman
Högskolan i Kalmar	nej	ja	ja	NV102L	Ett av nio innehållsteman
Linköpings universitet, campus Norrköping	nej	ja	nej	9NG202	
Göteborgs universitet	nej	nej	något	LRE 210	
Örebro universitet	nej	nej	något	SH1301	

I analysen av inriktningarna visar sig den vanligaste platsen att finna sex och samlevnad i ett undervisningsperspektiv vara inom biologi, där finns fyra inriktningar totalt. Två inriktningar inom religion tangerar ämnet svagt, som Göteborg ovan, i övrigt är det en inriktning kallad Fred, hälsa, miljö i Malmö och Kultur kommunikation och media i Borås. Totalt åtta inriktningar i hela landet, representerade på sex lärosäten eller åtta om vi inkluderar Örebro och Göteborg.

Malmö framstår som det lärosäte som har tydligast framskrivna mål vad gäller sex- och samlevnad då tre av inriktningarna har tydligt framskrivna lärandemål. Studenten ska efter genomgången kurs:

- ha beredskap att arbeta med frågeställningar om droger, kost och sex- och samlevnad, NM106F
- diskutera sex- och samlevnadsundervisningen i ett tvärvetenskapligt perspektiv samt kunna föreslå och motivera didaktiska ingångar till ämnet, NV610T
- ha reflekterat över existentiella frågor och meningssökande bl.a. kring liv och död, kärlek och sexualitet, gott och ont, RL110G

Projekt genomförs inom området humanbiologi, varvid också etiska och moraliska frågeställningar behandlas. Projekten behandlar de tre temana, kropp och hälsa, sex och samlevnad, samt ANT. Studenterna skall också kunna planera och diskutera undervisningssituationer som främjar elevers utveckling av attityder, värderingar och handlingskompetens i den egna vardagen.

Ett exempel på hur olika perspektiv eller kunskapsfält länkas till varandra ges i ett tillägg till kursplan NV610T i Malmö: "Genusperspektivet uppmärksammas t.ex. i samband med sex- och samlevnadsfrågorna och i samband med detta diskuteras även frågor kring etnicitet och migration".

Halmstad har en ambitiös satsning i biologikursen, där målen anger att studenten förväntas kunna "undervisa i viss sexualkunskap" och i innehållsdelen ingår VFU där "studenten planerar kommande besök på grundskola/gymnasieskola samt ett projekt där studenten

studerar området sexualkunskap kopplat till samlevnadsundervisningen i grundskola och gymnasium”.

Södertörns högskola ger en kurs riktad mot förskola, förskoleklass och grundskolans tidigare år. Sex och samlevnad finns inte med i lärandemålen, men delkursen Kroppens skydd och olikheter, 7,5 hp, innehåller bland annat ”hur hormoner styr kroppen och kön, hur sexualitet och familj beskrivs historiskt, naturvetenskapligt, samhällsvetenskapligt och kulturellt”. I kursen finns en tvärvetenskaplig infallsvinkel och i kursen ingår också VFU med 1,5 hp. Det finns också litteratur som rör sex och samlevnad knuten till kursen.

I Borås och Kalmar finns svagare framskrivningar. I Borås ingår momentet sex- och samlevnad som ett av nio moment i kursen Livsfrågor inom inriktningen Kultur, kommunikation och media II. I kursen i Kalmar är samlevnad och droger ett av nio innehållsteman, ett kompendium anges i litteraturlistan.

Linköping är ett exempel på hur svårt det är att fånga in momentet sex och samlevnad är inriktningen ”Människan kroppsfunktioner och hälsa”, där står inget om sex och samlevnad i vare sig lärandemål eller litteraturlista. Däremot i innehållsbeskrivningen står: ”Kursen behandlar även sex och samlevnad.”

När det gäller inriktningar är det tre lärosäten som har lärandemål som direkt anknyter till sex och samlevnad och det är Malmö, Halmstad och Södertörn. Malmö utmärker sig genom att ha tre inriktningar med sådana mål. Halmstad utmärker sig genom att också ha en ambitiös och tydlig inriktning på sex- och samlevnadsundervisning inom VFU. Vid övriga lärosäten finns momentet representerat i innehållet och/eller litteraturen.

Specialiseringar

Inom lärarprogrammet finns specialiseringar som kan väljas av studenter oavsett inriktning, studenten kan också välja kurser utanför lärarprogrammet och få kursen tillgodoräknad som specialisering. Även delar av inriktningar kan läsas som specialiseringar, men de tar vi inte upp här utan eventuella sådana finns presenterade ovan. I enkäten har vi frågat efter specialiseringar som erbjuds inom lärarutbildningen. I sammanställningen i tabell 5.3 finns momentet sex och samlevnad i olika omfattning, där framgår att vissa har ett fokus på sex och samlevnad medan andra har det som perifera moment.

De lärarutbildningar som anger att det finns moment av sex och samlevnad i specialiseringar har med momentet i mycket varierande grad. Liknande svårigheter med avgränsning finns i denna analys som vid inriktningarna.

Tabell 5.3. Sammanställning av sex och samlevnad i specialiseringar

Lärosäte	Specialisering	Kurs	Anmärkning
Högskolan Dalarna	ja	BI1025 BI0124	Sex- och samlevnad i ett kulturellt perspektiv 15 hp Sex- och samlevnad i ett lärandeperspektiv 15 hp
Malmö högskola	ja	NM121F	Sex- och samlevnadsundervisning i skolan 7,5 hp
Mälardalens högskola	ja	OVA007	Sex- och samlevnad 7,5 hp
Högskolan Gävle	ja	BI002A BI003A	Att växa till vuxen I 7,5 hp Att växa till vuxen II 7,5 h
Linköpings universitet	ja	926G01	Sex- och samlevnadsundervisning i dagens föränderliga skola 7,5 hp. Fristående kurs.
Umeå universitet	ja	6PE031	Identitet samlevnad och sexualitet 7,5 hp

Högskolan Jönköping	ja	LSMC27	Livskunskap ca 2 hp
---------------------	----	--------	---------------------

Tre högskolor, Dalarna, Malmö och Mälardalen utmärker sig genom att de erbjuder specialiseringar som explicit handlar om sex och samlevnad som förbereder för undervisning. De presenteras därför mer ingående och lärandemålen i kurserna finns med som exempel på hur kurser i Sex och samlevnadsundervisning kan utformas. Här presenteras kurser som förbereder studenten för undervisning i sex och samlevnad.

Det finns inte så många lärandemål som uttrycker krav på kompetens i att undervisa sex och samlevnad. De citerade målen nedan visar att det kan ha betydelse om lärandemålen föreskriver att studenten ska beskriva, diskutera eller skapa undervisningssituationer:

- ”beskriva hur olika pedagogiska metoder kan användas” (Mälardalen)
- ”diskutera det didaktiska värdet av olika metoder och undervisning, främst forumspel och värderingsövningar” (BI1024, Dalarna)
- ”diskutera mänskliga beteenden i undervisnings- och rådgivningssituationer” (BI1024, Dalarna)
- ”diskutera problem och möjligheter vid samlevnadsundervisning i socialt heterogena grupper” (BI1025, Dalarna)
- ”skapa undervisningssituationer som syftar till att öka elevers tillit till sig själva och respekt för andra”(Malmö)

Högskolan Dalarna är den högskola som erbjuder bredast och djupast utbud, där finns två kurser om vardera 15 hp: Sex- och samlevnadsundervisning i ett kulturellt perspektiv, 15 hp, och Sex- och samlevnadsundervisningen i ett lärandeperspektiv, 15 hp .

Sex- och samlevnadsundervisning i ett kulturellt perspektiv har som övergripande mål att studenten ska uppnå förståelse för olika kulturers inverkan och syn på sex- och samlevnadsfrågor, sitt eget förhållningssätt till sexualitet som kulturellt fenomen och dess betydelse för det pedagogiska samspelet i sex- och samlevnadsundervisningen.

Kursen är indelad i två delkurser, delkurs 1: Sex och samlevnad ur ett humanbiologiskt och medicinhistoriskt perspektiv, 7,5 hp. I delkursen problematiseras och medvetandegöra olika kulturers inflytande på sexualitet, äktenskap och vilka möjligheter som finns att undervisa om sex- och samlevnad i en mångkulturell miljö. I kursen belyses också folkmedicinen och skolmedicinens påverkan på människors sexliv. Delkurs 2: Sex och samlevnad ur ett etnologiskt perspektiv, 7,5 hp. I delkursen behandlas olika världsreligioners inverkan på sexualitet och könsroller. Hur pojkar och flickor fostras till män och kvinnor med fokus på initiationsriter. Den erotiska konstens betydelse samt mediernas hantering av pornografi problematiseras och diskuteras inom delkursen enligt innehållsbeskrivningen.

Sex- och samlevnadsundervisning i ett lärandeperspektiv består också av två delkurser. Samlevnadsundervisningen i ett biologiskt och ett samhällsperspektiv, 7,5 hp, efter avslutad kurs ska studenten kunna

- diskutera evolutionära aspekter på människans sexualitet
- redogöra för den psykosociala utvecklingen från barn till vuxen
- diskutera samhällets syn på pornografi och sexualiserat våld

Den andra delkursen samlevnadsundervisningen i ett didaktiskt perspektiv, 7,5 hp, efter avslutad kurs ska studenten kunna

- Diskutera det didaktiska värdet av olika metoder för undervisning, främst forumspel och värderingsövningar
- Diskutera heteronormativitet

- Diskutera problem och möjligheter vid samlevnadsundervisning i socialt heterogena grupper
- Analysera litteratur och relatera tolkningar av innehållet till vetenskaplig litteratur

Högskolan i Dalarna tar ett grepp om sex- samlevnadsundervisningen och erbjuder totalt 30 hp som explicit förbereder studenter att undervisa i sex och samlevnad.

I Malmö erbjuds specialiseringen Sex- och samlevnad i skolan, 7,5 hp. Kursens mål är att studenten ska kunna

- Sammanfatta människans sexuella utveckling på ett icke-normativt sätt
- Diskutera sex- och samlevnad ur ett hälso-, historiskt och kulturellt perspektiv
- Reflektera över genusperspektiv inom sex och samlevnad
- Skapa undervisningssituationer som syftar till att öka elevers tillit till sig själva och respekt för andra
- Tränas i att kunna kritiskt granska olika mediers bild av sex och samlevnad

Människans sexuella utveckling studeras och problematiseras utifrån de lärandemål som kursen kräver. Didaktiska metoder som är lämpade för skolan integreras i undervisningen och studenterna ska också tränas i att planera ett tvärvetenskapligt tema kring sex och samlevnad.

Vid Mälardalens högskola erbjuds specialiseringen Sex och samlevnad, 7,5 hp. Efter avslutad kurs ska studenten

- ha tillägnat sig kunskap om kvinnors och mäns sexuella och reproduktiva hälsa
- ha tillägnat sig kunskap om ungdomars sexuella socialisation
- ur genusperspektiv beskriva hur sexualiserat språkbruk kan påverka unga män och kvinnor
- kunna analysera och argumentera om ungdomars sexualvanor och hur de påverkas av sexualiserad media och pornografi
- beskriva hur pedagogiska metoder kan tillämpas i sex- och samlevnadsundervisning
- ha tillägnat sig kunskap om preventivmetoder och aborter

Kursen i Mälardalen har en större tonvikt på språkbruk och mediers påverkan.

I Gävle finns specialiseringarna ”Att växa till vuxen I och II” om vardera 7,5 hp, alltså erbjuds totalt 15 hp. Kurserna tar upp olika aspekter av ungdomars vuxenblivande, i Gävle upptar sexualitet ungefär halva kursbeskrivningen. Kurserna i Gävle är mer faktaorienterade än didaktiskt inriktade mot sex och samlevnad.

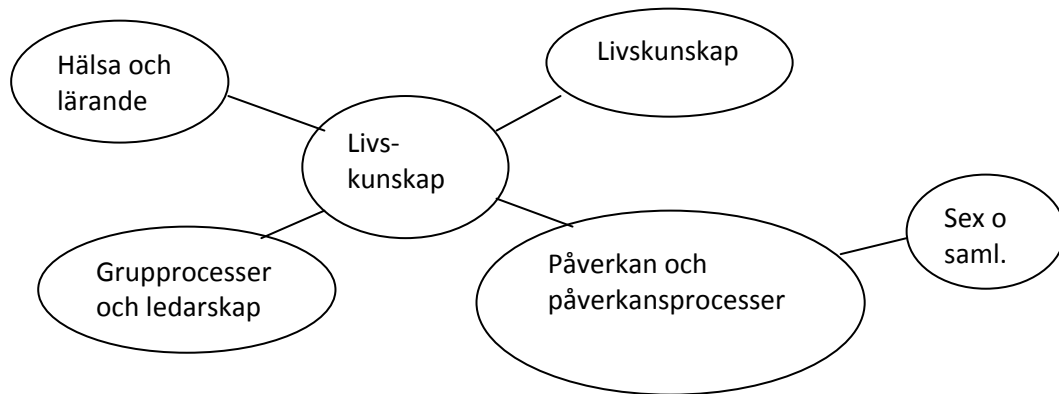
I Linköping ges en kurs: Sex- och samlevnadsundervisning i dagens föränderliga skola, 7,5 hp. Den läses av många lärarstudenter men kursen omfattar för få högskolepoäng för att passa i systemet som en specialisering. Fokus är tydligt sex- och samlevnad i didaktiskt perspektiv, målen är att ”ha kunskap om sexologi och samlevnadsfrågor” samt att ha ”kunskap om de krav som ställs inom ungdomsskolan”. ”Kursen behandlar sexologi och samlevnadsundervisning samt skolans styrdokument kring dessa frågor”.

I Umeå erbjuds kursen Identitet, samlevnad och sexualitet, 7,5 hp. Kursens lärandemål föreskriver att studenten efter avslutad kurs ska kunna ”använda begrepp inom hälsa, identitet, samlevnad, sexualitet och drogpreventivt arbete på ett adekvat sätt”. Sexualitet är alltså en del av kursen, inte fokus.

I Jönköping finns en specialisering, Livskunskap, 30 hp, en av delkurserna ”Påverkan och påverkansprocesser, 7,5 hp uttalar explicit ett lärandemål relaterat till sex- och samlevnad: ”studenten ska efter avslutad kurs ha förståelse för betydelsen av sex- och samlevnad och

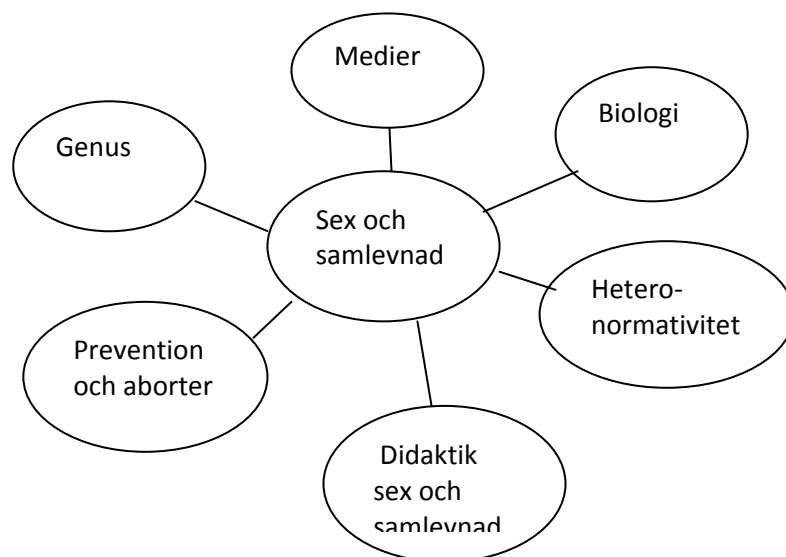
ANT-undervisning grundad på vetenskaplig grund och beprövad erfarenhet”. Sex- och samlevnad är ett av fyra innehållsteman i kursen.

I specialiseringen som handlar om livskunskap är sex och samlevnad alltså ett perifert område, se figur 5.1.

Figur 5.1. Sex och samlevnad i specialisering, perifert moment. Exemplet är Livskunskapskursen i Jönköping med fyra delkurser om vardera 7,5 hp där endast en berör sex och samlevnad.

Vid läsning av lärandemålen i specialiseringarna vid högskolorna i Dalarna, Malmö och Mälardalen som explicit förbereder studenten för sex- och samlevnadsundervisning framträder några områden som särskilt centrala, se figur 5.2. I figuren är varje bubbla ett exempel på innehåll som skrivs fram i kursplanerna.

Figur 5.2. Centrala områden i specialiseringar vid högskolorna i Dalarna, Malmö och Mälardalen som explicit förbereder studenterna för sex- och samlevnadsundervisning

Ett område är hur sexualitet framställs i *medier*, konst och hur sexualiserat språkbruk kan påverka män och kvinnor, här kan kravet vara att studenten ska beskriva, diskutera eller tränas till att kritiskt granska medier samt hur ungdomar påverkas av sexualiserade medier.

Ett annat centralt område är att beskriva könsblivandet, såväl den *biologiska* utvecklingen som socialisationen, vilken i lärandemålen kopplas till religion och kultur. Ett historiskt perspektiv på sexualitet är centralt, dels formulerat i termer av kultur, dels en biologisk evolutionär aspekt på sexualitet.

Genusperspektivet återkommer, till exempel genom lärandemålet att reflektera över genusperspektivet inom sex- och samlevnad. *Heteronormativitet* är ett annat återkommande lärandemål, formulerat på olika sätt såsom ”sammanfatta människans sexuella utveckling på ett icke-normativt sätt” eller ”diskutera skolans syn på heteronormativitet”.

Preventivmedel och *aborter* är också ett område som återkommer.

Bland specialiseringarna hittar vi för första gången hela kurser med ett innehåll av sex och samlevnad och med *undervisningsaspekten* i fokus i några kurser.

Jämförelse RFSU:s kartläggning 2004

Det är inte mycket som har förändrats sedan 2004. Sex och samlevnad och i ännu högre grad föreberedelse för att arbeta med sex- och samlevnadsundervisning får inte stort utrymme på lärarutbildningarna idag. I tabell 4 nedan, redovisas vår analys av kursplaner, kursinnehåll och litteraturlistor från samtliga lärosäten med lärarutbildning, i tabellen är även resultatet från RFSU:s kartläggning 2004 med. Det är inte en helt rättvisande jämförelse eftersom vi har gjort en snävare avgränsning än RFSU och vi har också genomfört kartläggningarna på olika sätt. Sammantaget visar dock vår kartläggning från år 2008 att lärarstudenter inte erbjuds många möjligheter att få utbildning i sex och samlevnad. Vid tre av 27 undersökta lärarutbildningar ingår sex och samlevnad i någon mån som en del av den obligatoriska utbildningen, AUO. På en av dessa (Växjö) är sex och samlevnad ett huvudmoment. Vid sex lärosäten finns sex och samlevnad med i någon inriktning och vid sju högskolor kan man välja moment som innehåller sex och samlevnad som en vald specialisering .

En vanlig kommentar från lärarutbildningar är att det inte ser så bra ut för lärosätets del och att enkäten har visat att det är ett innehåll som saknas i utbildningen.

Tabell 4. Översikt över moment av sex och samlevnad i kurser för lärarstudenter på de lärosäten som har lärarutbildning i Sverige. Resultatet 2008 jämförs med RFSU:s kartläggning från 2004.

Lärosäte	AUO	Inriktning			Specialisering	RFSU 2004
		mål	innehåll	litteratur		
Malmö högskola	nej	ja	ja	ja	ja	sem. serie
Högskolan Gävle	ja	nej	nej	nej	ja	osäkert spec./AUO
Högskolan Borås	något	nej	ja	ja	nej	valbar spec.
Linköpings universitet ¹	nej	nej	ja	nej	ja	fristående kurs
Högskolan Dalarna	nej	nej	nej	nej	ja	fristående kurs
Mälardalens högskola	nej	nej	nej	nej	ja	AOU/spec.
Umeå universitet	nej	nej	nej	nej	ja	AOU
Uppsala universitet	något	nej	nej	nej	nej	AUO
Stockholms universitet	nej	nej	nej	nej	nej	LHS spec.
Karlstad Universitet	ja	nej	nej	nej	nej	AUO/genus
GIH	nej	nej	nej	nej	nej	AUO/genus
Högskolan Väst	nej	nej	nej	nej	nej	AUO/genus
Högskolan Halmstad	nej	ja	ja	ja	nej	nej
Högskolan i Kalmar	nej	nej	ja	ja	nej	nej
Södertörns högskola	nej	nej	ja	ja	nej	nej
Växjö universitet	ja	nej	nej	nej	nej	nej
Högskolan Jönköping	nej	nej	nej	nej	ja	nej
Göteborgs universitet	nej	nej	nej	något	nej	nej
Örebro universitet	nej	nej	nej	något	nej	nej
Högskolan i Kristianstad	nej	nej	nej	nej	nej	nej
Mittuniversitetet	nej	nej	nej	nej	nej	nej
Högskolan Skövde	nej	nej	nej	nej	nej	nej
Konstfack	nej	nej	nej	nej	nej	
Kungliga musikhögskolan	nej	nej	nej	nej	nej	
KTH	nej	nej	nej	nej	nej	
Luleå tekniska högskola	nej	nej	nej	nej	nej	

¹ Här ingår campus Norrköping vilket innebär att det är 26 lärosäten istället för 27 som tidigare angivits i kapitlet.

Referenslista

Regeringens proposition 1999/2000:135, En förnyad lärarutbildning

Skolverkets rapport nr 180. (2000) *Nationella kvalitetsgranskningar 1999. Skolors arbete mot mobbning och annan kränkande behandling Sex och samlevnadsundervisningen Undervisningen om tobak, alkohol och andra droger.* Stockholm. Liber.

RFSU kartläggning 2004

<http://www.rfsu.se/upload/skolsajten/Kartl%20av%20sex....pdf>

Kursplaner från lärosäten enligt tabeller

Kartläggning sex- och samlevnadsundervisning på lärarutbildningarna i Sverige

- 1.** Vilket lärosäte representerar du? Se rullmenyn nedan!

- 2.** Finns något moment i sex och samlevnad inom allmänna utbildningsområdet? Om svar NEJ gå till fråga 6!

Yes
 No

- 3.** Är momentet obligatoriskt?

Yes
 No

- 4.** Beskriv innehållet kortfattat med några nyckelord!

- 5.** Momentets ungefärliga omfattning i motsvarande högskolepoäng (hp)?

- 6.** Finns något moment i sex och samlevnad inom några inriktningar? Om svar NEJ gå till fråga 10!

Yes
 No

7. Vilka inriktningar (med kursbeckning) innehåller något moment i sex och samlevnad?

8. Beskriv innehållet kortfattat med några nyckelord!

9. Momentets ungefärliga omfattning i motsvarande högskolepoäng (hp) inom respektive inriktning?

10. Finns något moment i sex och samlevnad inom några specialiseringar? Om svar NEJ gå till fråga 15!

- Yes
 No

11. Är specialiseringen obligatorisk?

- Yes
 No

12. Beskriv innehållet kortfattat med några nyckelord!

13. Vilka specialiseringar (med kursbeckning) innehåller något moment i sex och samlevnad?

14. Momentets ungefärliga omfattning i motsvarande högskolepoäng (hp) inom respektive specialisering?

15. Skrevs det några examensarbeten inom området sex och samlevnad 2007 - 2008?

- Yes
 No

16. Går det att söka examensarbeten via Internet? Via vilken webadress är de i så fall nåbara?

17. Finns det forskning kring sex och samlevnad i anslutning till lärarutbildningen vid ert lärosäte?

18. Tack för din medverkan och slutligen: Är det något du vill tillägga?

Submit Survey

Bilaga 2

Litteratur som används i kurser eller moment inom sex och samlevnad på lärarutbildningar i Sverige hösten 2008.

- Andersson, M (2006) *Porr: En bästsäljande historia*. Stockholm: Pan. (307 s)
- Björk, Nina (1996) *Under det rosa täcket*. (250 s)
- Byréus, Katrin (1995) *Du har huvudrollen i ditt liv: om forumspel som pedagogisk metod för frigörelse och förändring*. 1 uppl. Stockholm: Liber utbildning (181 s)
- Byréus, Katrin (2001) *Bella Grus och glitter 2- för tjejgrupper*. Stockholm: KSAN (60 s)
- Bäckman, Maria (2003) *Kön och känsla – samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Stockholm: Etnologiska institutionen. Stockholms universitet. Makadam Förlag. www.makadambok.se
- Centervall, Erik (1995) *Kärlek känns! Förstår du. Samtal om sexualitet och samlevnad i skolan*. Stockholm: Skolverket Liber distribution (155 s)
- Dahlström, A (2007) *Könet sitter i hjärnan*. Mölndal: Corpus Gullers (156 s)
- Edemo, Gunilla & Rindå, Joakim (2004) *Någonstans går gränsen. En handledning om kön, sexualitet och normer i unga människors liv*. RFSL Stockholm. www.levandehistoria.se/files/Nagonstans-inlaga_small.pdf
- Forsberg, Margareta (2000) *Ungdomar och sexualitet – en kunskapsöversikt år 2000*. Stockholm: Folkhälsoinstitutet Rapport 2000:15 (113 s)
- Forsberg, Margareta (2006) *Ungdomar och sexualitet; en forskningsöversikt år 2005*. Stockholm: Statens Folkhälsoinstitut (158 s)
- Forsberg, Margareta (2007) *Brunetter och blondiner*. Lund: Studentlitteratur (230 s)
- Frisell, A (1996) *Kärlek utan sex går an – men inte sex utan kärlek*. Tumba: Mångkulturellt centrum (i samarbete med) Folkhälsoinstitutet (86 s)
- Föreningen Kritisk Utbildningstidskrift, KRUT (2007) *Blommor och bin år 2007*. Nr 125 (1/2007)
- Grände, J & Odén, N (2007) *Var går gränsen?* Stockholm: Fritzes (246 s)
- Guggenbuhl, A *Pubertet-pest och pina*. Natur och Kultur
- Hafström, U (1998) *Låter sig skyddsänglar organiseras?* Stockholm: Folkhälsoinstitutet Rapport 1998:41 (159 s)
- Hammarén, N, Johansson, T (2001) *Ungdom och sexualitet i gränlandet. Delrapport 1: Ung och kåt? Om ungdomars sexuella berättelser*. Högskolan i Skövde (40 s)
- Heberlein, Ann (2004) *Den sexuella människan: etiska perspektiv*. Studentlitteratur (179s)
- Helmius, G (2000) *Manus för mognad: om kärlek, sexualitet och socialisation i ungdomsåren*. Sala: Mimers brunn (144 s)
- Judson, O. (2006) *Dr Tatians råd om sex och samlevnad för hela skapelsen*. Stockholm: Natur och Kultur (365 s)
- Jönsson, L-E & Olsson, V. (2007) *Sexuellt*. Lund: Kulturen
- Karlsson, O. 2007. *Droger, sex och samlevnad*. Kompendium, Naturvetenskapliga Institutionen, Högskolan i Kalmar.
- Leveau, Linda (2004) *Viboken*. Malmö stad (84 s)
- Lundberg, P-O (2002) *Sexologi*. Stockholm: Liber utbildning (448 s)
- Lundborg, Anette & Tollerup-Grkoviv, Mimmi (1999) *Malins mamma gifter sig med Lisa*. (25 s)
- Lundin, Susanne & Åkesson, Lynn (1996) *Kroppens tid: om samspelet mellan kropp, identitet och samhälle*. Stockholm: Natur och kultur (252 s)

- Mobacker, Susanne (2003) Såna som oss. Röster om sexualitet, identitet och annorlundaskap. Tiden
- Nilsson, Agneta (1999) Man vet inte var trappstegen är i livet. Skolverket (150 s)
- Temocin, Eleif/Taheri, Maria (2006) Islam, sex och samlevnad. En studie gällande sex och samlevnad i grundskolor i Iran och Turkiet. Examensarbete som går att ladda ner från MUEP
- Sahlström, J. (2006). En utmaning för heteronormen – lärares kunskapsbehov och ansvar inom områdena sexuell läggning och homofobi. Stockholm: Under ytan (36).
- Seppänen Sterky, Manu (2005) Kärlekens pris- en antologi om homofobi och heteronormativitet, Atlas.
- Sundström, K. m.fl. (2000) Hur gör dom andra? Om sexualitet och samlevnad på 1990-talet. Stockholm: Folkhälsoinstitutet (133 s)RFSL. *BRYT, ett metodmaterial om normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet* *. Stockholm. (Karlstad)
- <http://www.ytan.se/>
- Myndigheten för skolutveckling (2006) Hela livet – 50 år med sex- och samlevnadsundervisningen. Stockholm: Liber. Antologi. www.skolutveckling.se/publikationer.se
- Regeringens proposition, Mål för folkhälsan 2002/03:35, (s 71-78, 7 s)
- Statens Folkhälsoinstitut, Nationell handlingsplan för STD/hiv-prevention under perioden 2000-2005. Folkhälsoinstitutet, 2001:14 (48 s) (www.fhi.se)
- Statens Folkhälsoinstitut, (2001)Prevention av oönskade graviditeter för tidsperioden 2002-2007. Stockholm: Statens Folkhälsoinstitut (50 s) www.fhi.se)
- Nationella kvalitetsgranskningar 1999, Skolors arbete mot mobbing och annan kränkande behandling, Sex- och samlevnadsundervisningen och Undervisning om tobak, alkohol och andra droger. Skolverkets rapport nr 180. www.skolverket.se
- Skolverket, (2006) I enlighet med skolans värdegrund? En granskning av hur etnisk tillhörighet, funktionshinder, kön, religion och sexuell läggning framställs i ett urval av läroböcker. Stockholm Skolverkets Rapport 285 (50 s) www.skolverket.se
- Skolverket: (2006) Översyn av målen i grundskolans kursplaner avseende sex- och samlevnad. HomO(2003) Tystnadens tyranni? Om heterosexualiteten som norm i skolan. <http://www.homo.se/o.o.i.s/1444>

Litteraturlista för BI10025, Högskolan Dalarna

- Sänghimlen : om sexualitet och andlighet* (1993) 1 uppl. Stockholm : Sesam. (95 s). ISBN 91-7998-020-1
- Adeniji, A.. (2001) *Ordningsstörande begär : biteori som kritik av antropologisk sexualitetsforskning*. Stockholm : Centrum för kvinnoforskning vid Stockholms univ.. (49 s). ISBN 91-87792-26-5
- Ahn, S.. (2001) *En lustgård med taggar : en studie om kvinnors sexualitet i massmedia*. Linköping : Univ., Institutionen för beteendevetenskap. (83 s). ISBN 91-7373-023-8
- Bjerén, G., Kulick, D.. (1987) *Från kön till genus : kvinnligt och manligt i ett kulturellt perspektiv*. Stockholm : Carlsson. (215 s). ISBN 91-7798-124-3
- Björk, N.. (1996) *Under det rosa täcket : om kvinnlighetens vara och feministiska strategier*. Stockholm : Wahlström & Widstrand. (250 s). ISBN 91-46-17011-1
- Brooks, G., Melegy, S. A., Mazetti-Nissen, E.. (1998) *Allahs döttrar : muslimska kvinnors dolda värld*. Malmö : Richter. (286 s). ISBN 91-7709-604-5
- Brown, P.. (1989) *The body and society : men, women and sexual renunciation in early Christianity*. London : Faber. (504 s). ISBN 0-571-15446-8
- Carlsson, B. G.. (1996) *Religion, kultur och manlig homosexualitet : en emancipatorisk studie*. Göteborg : Institutionen för religionsvetenskap, Univ.. (188 s).
- Ekenstam, C. (1993) *Kroppens idéhistoria: disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700-1950*. Hedemora: Gidlunds. (444 s). ISBN 91-7844-207-9
- Fausto-Sterling, A.. (2000) *Sexing the body : gender politics and the construction of sexuality*. 1 uppl. New York : Basic Books. (473 s). ISBN 0-465-07714-5
- Foucault, M., Gröndahl, B.. (1980) *Sexualitetens historia..* Stockholm : Gidlund. (200 s). ISBN 91-7021-324-0
- Gustafsson, Johanna. (2001) *Kyrka och kön: om könskonstruktioner i Svenska kyrkan 1945-1985*. Eslöv: Symposion. (403 s). ISBN 91-7139-536-9
- Göransson, E. Y., Göransson, E.. (1999) *Bilder av kvinnor och kvinnlighet : genus och kroppsspråk under övergången till kristendomen*. Stockholm.(332 s). ISBN 91-628-3785-0
- Hirdman, Y.. (2001) *Genus : om det stabila föränderliga former*. 1 uppl. Malmö : Liber. (216 s). ISBN 91-47-06223-1
- Holtzman, L.. (2000) *Media messages : what film, television, and popular music teach us about race, class, gender and sexual orientation*. Armonk, N.Y. : M.E. Sharpe. (346 s). ISBN 0-7656-0336-5
- Johannisson, K.. (1994) *Den mörka kontinenten : kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm : Norstedt. (320 s). ISBN 91-1-939272-9
- Johannisson, K.. (1998) *Kroppens tunna skal : sex essäer om kropp, historia och kultur*. Stockholm : PAN/Norstedt. (288 s). ISBN 91-1-300367-4
- Johannisson, K., Sundquist, J., Råstam, L.. (2001) *Patient, läkare - mångkulturella aspekter*. Mölndal : Hässle läkemedel. (24 s).
- Jung, P. B., Balakrishnan, R., Hunt, M. E.. (2001) *Good sex : feminist perspectives from the world's religions*. New Brunswick, N.J. : Rutgers University Press. (220 s). ISBN 0-8135-2883-6
- Karin Johannisson. (1990) *Medicinens öga : sjukdom, medicin och samhälle - historiska erfarenheter*. Stockholm : Norstedt. (221 s). ISBN 91-1-893442-0
- Laqueur, T., Nyman, L. E., Holmqvist, B., Östling, B., Lång, Ö.. (1994) *Om köns uppkomst: hur kroppen blev kvinnlig och manlig*. Stockholm : B. Östlings bokförl. Symposion. (349 s). ISBN 91-7139-239-4
- Lennerhed, L.. (1994) *Frihet att njuta : sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*. Stockholm : Norstedt. (319 s). ISBN 91-1-949122-0

- Levin, H., Frieberg, J.. (1987) *Erotikens ideologi : sex debattörer i Skandinavien om kultursyn, sexualitet och porr*. Stockholm : Symposion. (65 s). ISBN 91-7868-062-X
- Malmberg, D.. (1991) *Skammens röda blomma? : menstruationen och den menstruerande kvinnan i svensk tradition = The red flower of shame? : menstruation and the menstruating woman in Swedish tradition*. Uppsala : Etnologiska institutionen, Univ. [distributör]. (226 s). ISBN 91-506-0883-5
- Mayreder, R.. (1923) *Sexualitet och kultur : essayer*. Stockholm : Wahlström & Widstrand. (310 s).
- Månsson, S.. (1984) *Kärlek och kulturkonflikt : invandramäns möte med svensk sex- och samlevnadskultur*. Stockholm : Prisma. (255 s). ISBN 91-518-1788-8
- Nordin, H. J.. (1902) *Om det sexuellt sedliga åskådningssättet och tillståndet bland judarne på Jesu tid : bidrag till tidshistorisk belysning af Nya Testamentets uttalanden i sexuella frågor, I*. Uppsala. (178 s).
- Ottesen-Jensen, E.. (1986) *Livet skrev: Memoarer 1886-1966..* Stockholm : Ordfront. (225 s). ISBN 91-7324-263-2
- Rosenblatt, N. H., Rundgren, P., Horwitz, J.. (1999) *Brottas med änglar : bibelns äldsta berättelser lär oss om identitet, sexualitet, nära relationer, vardagslivets konflikter och mänsklig mognad*. Stockholm : Natur och kultur. (329 s). ISBN 91-27-05873-5
- Samuelsson, J., Brattlund, Å.. (1996) *Kärlek och familjeliv enligt islam : fakta och värderingar kring islam*. Stockholm : Natur och kultur. (146 s). ISBN 91-27-06189-2
- Sandell, G.. (1996) *Könsköparna : varför går män egentligen till prostituerade? : djupanalys av män som köper sex*. Stockholm : Natur och kultur. (287 s). ISBN 91-27-05981-2
- Schön, E.. (1996) *Älskogens magi : folktro om kärlek och lusta*. Stockholm : Rabén Prisma. (199 s). ISBN 91-518-2709-3
- Whitehead, H., Ortner, S. B.. (1981) *Sexual meanings : the cultural construction of gender and sexuality*. Cambridge. (435 s). ISBN 0-521-23965-6
- Widhja, I., Nordh, U.. (1990) *Takhimlar och brudhandskar : folklig textiltradition i Västergötland*. Skara : Skaraborgs länsmuseum. (164 s). ISBN 91-85884-64-2

Vetenskapliga artiklar tillkommer.

Senast kontrollerad: 19 feb 2007

Kontrollerad av: Michael Lindgren